

УДК 343.18

О. Г. Шило, кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту вивчення проблем злочинності АПРН України, м. Харків

ЮРИДИЧНА ЗАІНТЕРЕСОВАНІСТЬ ЯК ПЕРЕДУМОВА РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ НА ДОСУДОВИХ СТАДІЯХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

У кримінально-процесуальному законодавстві України використовується термін «законні інтереси» особи як самостійний об'єкт юридичного, в тому числі й судового захисту (статті 2, 44 КПК України). Поряд із цим поширеною є й інша юридична конструкція, а саме — «заінтересована особа» або «особа, інтересів якої стосується справа» (наприклад, скаргу на постанову про порушення кримінальної справи може подати особа, інтересів якої стосується порушена кримінальна справа (ст. 236⁷ КПК України); постанову про відмову в порушенні кримінальної справи може бути оскаржено особою, інтересів якої вона стосується (ст. 236¹ КПК України); постанова про закриття кримінальної справи може бути оскаржена особою, інтересів якої вона стосується (ст. 236⁵ КПК України), тощо). В останньому випадку інтерес виступає вже не як самостійний об'єкт юридичного захисту, а як певна властивість особи, що підтверджує її зв'язок з предметом захисту, правовим наслідком якого є набуття цією особою певних процесуальних прав. Таким чином, інтерес у кримінальному процесі набуває багатоаспектного значення і виступає як самостійний об'єкт юридичного (у тому числі судового) захисту та властивість особи, що підтверджує необхідність надання їй статусу суб'єкта кримінального процесу.

Слід зазначити, що в останні роки проблема інтересу стає однією із центральних у різних галузях юридичної науки¹. У сфері

кримінального судочинства вона досліджена в роботах вітчизняних вчених Ю. П. Аленіна, Л. О. Богословської, Ю. М. Грошевого, О. Я. Дубінського, В. С. Зеленецького, М. М. Михеєнка, В. Т. Нора, С. М. Стахівського, М. Є. Шумило, О. В. Шпотаківської та ін. За радянських часів проблема інтересу в кримінальному процесі була предметом наукового пошуку Л. Д. Кокорева, Є. Ф. Куцової, З. Ф. Ковриги, Я. О. Мотовиловкера, М. С. Строговича та інших відомих вчених. Незважаючи на зростаючий інтерес науковців до цієї проблематики, її окремі аспекти залишаються малодослідженими, зокрема, це стосується юридичної заінтересованості особи як прояву її інтересу в кримінальному процесі.

На відміну від «законних інтересів», що виступають самостійним об'єктом юридичного (судового) захисту, юридична заінтересованість особи є ознакою, за якою законодавець визначає суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності. Як зазначає О. Я. Беляєвська, під юридичною заінтересованістю особи слід розуміти ту обставину, яка є підставою для звернення людини і громадянина за судовим захистом, що в певних випадках підлягає доказуванню. Заінтересованість об'єктом конституційного права людини і громадянина на судовий захист не є, оскільки особу об'єктивно неможливо примусово захищати у захисті будь-якого інтересу¹. Поділяючи цю точку зору щодо розмежування вказаних понять, слід підкреслити значення слова «юридична» стосовно характеристики заінтересованості особи, яка претендує на отримання судового захисту. Узагалі, як свідчить життя, заінтересованість може бути обумовлена різними факторами об'єктивного та суб'єктивного плану (наприклад, існуванням дружніх або родинних стосунків скаржника з особою, права якої, на його по-

на кваліфікований захист та його забезпечення: Матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, 1–2 груд. 2005 р. – Х.; К.: ЦНТ «Гопак», 2006. – С. 120–125; Куцова Э. Ф. Право на защиту и интересы в советском уголовном процессе // Правоведение. – 1983. – № 2. – С. 87–92; Куцова Э. Ф. Гарантии прав личности в советском уголовном процессе. – М.: Юрид. лит., 1973; Крашенинников Е. А. Интерес и субъективное гражданское право // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 133; Смирнова И. Г. Интерес – понятие уголовно-процессуальное // Государство и право. – 2008. – № 8. – С. 14–18; Шпотаківська О. В. Суспільні та особисті інтереси у кримінальному судочинстві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – К., 2005.

¹ Беляевская О. Я. Конституционное право человека и гражданина на судебную защиту. – Архангельск: Поморский ун-т, 2008. – С. 146–147.

¹ Витрук Н. В. Общая теория правового положения личности. – М.: Норма, 2009; Малько А. В., Субочев В. В. Законные интересы как правовая категория. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004; Сумачев А. В. Публичность и диспозитивность в уголовном праве: Монография. – М.: Юрист, 2003; Богословская Л. А. Законный интерес обвиняемого в уголовном процессе // Право обвиняемого

гляд, порушені у зв'язку із прийняттям кримінально-процесуального рішення, що оскаржується). Проте ознакою, яка визначає належного суб'єкта кримінального процесу, який реалізує конституційне право на судовий захист на досудовому провадженні, слід вважати лише юридичну заінтересованість, тобто таку, яка обумовлюється порушенням (або можливим порушенням) прав, свобод та інтересів особи, яка звертається за судовим захистом (або особи, інтереси якої представляються). В основі юридичної заінтересованості лежить інтерес в отриманні судового захисту названих об'єктів, який і слугує тим поштовхом, що ініціює звернення особи до суду. Наявність у особи юридичної заінтересованості, на нашу думку, має розглядатися як передумова надання їй сукупності процесуальних прав, що забезпечують можливість ефективного захисту в суді.

Проблема юридичного інтересу (юридичної заінтересованості) як умови порушення (відкриття) судового провадження більш дослідженою є в науці цивільного процесу. Вона розглядається в аспекті передумов права на пред'явлення позову¹. Її сучасні дослідники пропонують категорію матеріально-правового інтересу в порушенні цивільної справи суддею, під яким розуміють зв'язок позивача із зазначеним у заяві предметом судового захисту, питання про наявність або відсутність якого суддя вирішує в ході попереднього дослідження матеріальної правоздатності позивача, заявленої до суду вимоги та її підстав. Оскільки можливості дослідження суддею обставин, що характеризують зацікавленість позивача (перш за все фактів активної легітиматії), на стадії порушення справи достатньо обмежені, пропонується виходити з презумпції наявності його матеріально-правової заінтересованості. Проте така презумпція має бути спростовною. Однією з обставин, які спростовують цю презумпцію вже на етапі прийняття рішення про порушення провадження, є оскарження в позові актів, які не зачіпають права, свободи або законні інтереси заявника².

¹ Гурвич М. А. Право на иск. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – С. 86–88; Пушкар Е. Г. Конституционное право на судебную защиту (гражданско-процессуальный аспект). – Львов: Вища шк., 1982. – С. 43–44.

² Опалев Р. О. Материально-правовой интерес как условие возникновения права на предъявление иска в суд // Тенденции развития гражданского процессуального права России: Сб. науч. ст. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2008. – С. 643–644.

Наведені міркування стосуються іншого виду судочинства — цивільного, проте, на нашу думку, вони можуть мати й міжгалузеве значення, зважаючи, зрозуміло, на специфіку кримінального судочинства.

У кримінальному процесі судовий захист може бути ініційований особою, яка не має відповідного процесуального статусу (не є потерпілим, обвинуваченим, захисником), але є такою, інтересів якої стосується справа, у випадках оскарження до суду дій та рішень органу дізнання, слідчого та прокурора в порядку судового контролю. Право звернення цієї особи як елемент її конституційного права на судовий захист має пов'язуватися саме з наявністю у неї відповідного матеріально-правового інтересу, який у даному випадку породжує й процесуальний. Матеріально-правовий інтерес виражається в тому, що здійснені процесуальні дії або прийняті процесуальні рішення зачіпають її інтереси, а тому вона потребує їх судового захисту. Наприклад, по кримінальній справі про вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 286 КК України, досудове слідство закінчено постановою про її закриття за відсутністю у діях обвинуваченого водія автотранспортного засобу складу злочину, тобто за ч. 2 ст. 6 КПК України. Скарга на постанову про закриття кримінальної справи була подана представником батька загиблого пішохода, якому слідчим було відмовлено у визнанні його потерпілим у зв'язку із наданням такого процесуального статусу його дружині — матері загиблого. Отже, батько не мав процесуального статусу потерпілого в цьому провадженні (законність рішення про відмову у його наданні в даному прикладі не розглядається, оскільки виходить за межі досліджуваного питання), проте є особою, інтересів якої стосується прийняте рішення про закриття кримінальної справи. Суд розглянув скаргу, подану в інтересах цієї особи, визнав її обгрунтованою та виніс постанову про скасування постанови про закриття кримінальної справи та направив її прокурору для відновлення досудового слідства¹. У цій справі суд дійшов обгрунтованого висновку про те, що батько загиблого дійсно є особою, інтересів якої стосується справа, а тому його інтереси потребують судового захисту.

¹ Архів місцевого суду Київського району м. Харкова.

Використання законодавцем стосовно визначення суб'єктів судового захисту терміна «особа, інтересів якої стосується справа» має, на наш погляд, подвійне значення. З одного боку, це відіграє роль гарантії забезпечення реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист, оскільки нормативно визначити вичерпний перелік осіб, які його потребують, апіорі є неможливим, адже процесуальні рішення, які є предметом судового оскарження на досудовому провадженні в кримінальному судочинстві, можуть мати наслідки, які виходять за межі конкретної кримінальної справи та порушують права, свободи та інтереси осіб, які не мають чітко встановленого процесуального статусу. Ця обставина не може бути підставою позбавлення їх права на судовий захист. Саме тому законодавець використовує родові поняття, яким охоплюються всі особи, які потенційно є належними суб'єктами даного права, а саме — «особа, інтересів якої стосується справа (або рішення)». З іншого боку, використання законодавцем даного терміна дозволяє певним чином обмежити коло осіб, які в таких випадках є суб'єктами права на судовий захист, унеможливити зловживання правом з боку тих, хто дійсно не має юридичної зацікавленості в конкретному провадженні, тобто оскаржуване процесуальне рішення не стосується безпосередньо їх прав, свобод та законних інтересів, або помилкове звернення до суду особи, яка не є правомочною¹. Саме тому нормативною вимогою до змісту скарги має бути наявність у ній належного обґрунтування порушення прийнятим процесуальним рішенням або вчиненою процесуальною дією

¹ Зловживання правом слід відрізнити від прагнення неправомочної особи до його використання. За визначенням А. В. Юдіна, стосовно цивільного судочинства зловживання процесуальним правом означає особливу форму цивільного процесуального правопорушення, тобто умисні недобросовісні дії учасників цивільного процесу (а в окремих випадках і суду), які супроводжуються порушенням умов здійснення суб'єктивних процесуальних прав і вчинюються лише з подобою реалізації таких прав, поєднані з обманом щодо відомих обставин справи, з метою обмеження можливості реалізації або порушення прав інших осіб, які приймають участь у справі, а також з метою перешкоджання діяльності суду з правильного та своєчасного розгляду цивільної справи, що тягнуть застосування заходів цивільного процесуального примусу (див.: Юдин А. В. Злоупотребление процессуальными правами в гражданском судопроизводстве: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.15 / С.-Петербург. гос. ун-т. – СПб., 2009. – С. 10).

прав, свобод та законних інтересів особи, тобто обґрунтування зв'язку особи, яка звертається зі скаргою, з об'єктом судового захисту.

Аналіз чинного кримінально-процесуального законодавства України дозволяє констатувати, що така вимога передбачена лише стосовно оскарження до суду постанови про порушення кримінальної справи (ст. 236⁷ КПК). У логічно-системному зв'язку з нею знаходиться й інше положення, що міститься в цій же статті, — якщо обґрунтування порушення прав та інтересів особи визнається суддею недостатнім, суддя приймає рішення про відмову у відкритті провадження з розгляду справи. Так, наприклад, у порядку ст. 236⁷ КПК України до суду звернувся дідусь обвинуваченого зі скаргою на постанову про порушення кримінальної справи за ч. 2 ст. 296 КК України за фактом хуліганства, вчиненого групою осіб. По цій справі як обвинуваченого було притягнуто його онука. Проте суддя відмовив у відкритті провадження по даній скарзі, оскільки в ній відсутнє достатнє обґрунтування щодо порушення прав та інтересів скаржника¹. У даному прикладі суддя правильно застосував положення закону, якими визначається належний суб'єкт звернення за судовим захистом.

Передбачений законом порядок оскарження до суду постанови про відмову в порушенні кримінальної справи, а також постанови про закриття кримінальної справи зазначених положень щодо рішення суду про відкриття провадження та обґрунтування скарги не містить. За порядком, встановленим статтями 236¹, 236², 236⁵, 236⁶ КПК України, суддя розглядає скаргу не пізніше п'яти днів, а у разі складності десяти днів із дня надходження скарги до суду. При цьому будь-яких вимог стосовно форми та змісту скарги законом не передбачено. Таким чином, стосовно цих процесуальних рішень законодавець передбачив так званий «заявний» характер скарги, тобто такий, який означає її автоматичний розгляд судом. У зв'язку з цим виникає питання щодо правових наслідків звернення до суду із скаргою особи, яка фактично не має юридичної зацікавленості в провадженні, права та інтереси якої фактично не порушуються прийнятими процесуальними рішеннями.

¹ Архів місцевого суду Київського району м. Харкова.

Зазначене питання логічно пов'язане з іншим, яке має важливе значення в аспекті забезпечення ефективності судового контролю на досудовому провадженні, а саме щодо доцільності диференціації процесуального порядку реалізації конституційного права людини і громадянина на досудових стадіях кримінального процесу залежно від предмета оскарження. Адже в одних випадках, як було показано вище, законодавець передбачив вимогу обґрунтування скарги та проміжне рішення суду, пов'язане із відкриттям провадження по скарзі, в інших — такої вимоги не висувається, а тому й відсутні будь-які проміжні судові рішення. Поясненням подібної диференціації порядку оскарження зазначених рішень може бути те, що постановою про відмову в порушенні кримінальної справи та про її закриття є кінцевими рішеннями, які унеможливають подальше кримінальне провадження, а тому й доступ особи, інтересів якої вони стосуються, до суду забезпечується без обмежень у вигляді нормативних вимог стосовно обґрунтування скарги. Рішення ж про порушення кримінальної справи, навпаки, відкриває провадження, слугує правовою підставою подальших процесуальних дій і руху справи до суду, а тому і судовий розгляд скарги на нього супроводжується певними обмежувальними вимогами стосовно обґрунтування поданої скарги. Між тим практика свідчить, що в певних випадках за судовим захистом звертаються особи, які не мають власної юридичної заінтересованості в справі, а намагаються використати механізм судового захисту для задоволення інших (можливо, й незаконних) інтересів. Чимало прикладів і тому, що у скарзі порушуються питання щодо скасування рішень, які взагалі не визнані кримінально-процесуальним законом як предмет судового оскарження на досудовому провадженні в кримінальному судочинстві.

Теоретичний аналіз поставлених питань передбачає необхідність звернення до судової практики, яка досить часто в умовах недосконалості правового регулювання окремих процедур напрацьовує такі моделі поведінки, які потребують наукового дослідження і, можливо, подальшого законодавчого закріплення.

Стосовно правових наслідків подачі скарги на постанову про відмову в порушенні кримінальної справи або про її закриття, в якій відсутнє обґрунтування того, що зазначені процесуальні рішення

стосуються прав та інтересів скаржника (тобто зв'язку скаржника з об'єктом судового захисту), слід зазначити, що в одних випадках суди приймають рішення про закриття провадження по справі, в інших — про відмову у його відкритті. Так, К. звернувся до суду як представник З. зі скаргою на постанову про відмову в порушенні кримінальної справи в порядку ст. 236¹ КПК України. Цією статтею передбачено право оскарження постанови особою, інтересів якої стосується справа, або її представником. Як з'ясувалося при розгляді справи в суді, К. звернувся до суду після смерті З., інтереси якого він представляв. Відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 248 ЦК України представництво за довіреністю припиняється в разі смерті особи, яка видала довіреність. Тому К. не мав права діяти як представник З. Виходячи з цього, суд закриття провадження по скарзі З. на постанову про відмову в порушенні кримінальної справи¹. В іншій справі суддя відмовив у відкритті провадження за скаргою Г. на постанову слідчого про відмову в порушенні кримінальної справи у зв'язку з відсутністю у скарзі обґрунтування того, що цією постановою порушуються права та інтереси скаржника. Аналогічних прикладів у судовій практиці зустрічається чимало, хоча закон і не передбачає таких рішень суду при оскарженні до суду постанов про відмову в порушенні кримінальної справи та про її закриття. А тому цілком законними є ухвали апеляційних судів, якими скасовуються постановлені по таких справах судові рішення і в яких зазначається саме той факт, що чинне кримінально-процесуальне законодавство не передбачає можливості винесення подібних рішень.

Наведені приклади свідчать про недосконалість чинного правового механізму реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист в досудових стадіях кримінального процесу. Вбачається, що в тих випадках, коли скарга подається особою, яка фактично не має власної юридичної заінтересованості в справі, суддя не повинен розглядати скаргу по суті; на цій підставі він має винести рішення про відмову у відкритті провадження по даній скарзі. Таке рішення відіграє роль процесуального бар'єра, що унеможливує зловживання правом на судовий захист, необхідність витрачання часу, залучення до розгляду скарги інших осіб тощо.

¹ Архів місцевого суду Київського району м. Харкова.

Проте слід зазначити, що в кримінально-процесуальній науці наведена позиція не отримала відповідної підтримки; питання щодо доцільності впровадження особливого порядку порушення суддею провадження по скарзі є дискусійним. Фахівцями з цього приводу висловлена й протилежна думка. Так, на погляд М. М. Ковтуна і Р. В. Ярцева, подача скарги повинна тягти автоматичне призначення судового засідання з метою перевірки доводів скарги по суті¹. Разом з тим ці ж автори задаються питанням: що робити зі скаргою, розгляд та вирішення якої по суті в силу тих чи інших причин потягне винесення незаконного та необґрунтованого судового акта (наприклад, в силу невідсудності заявленого спору даному суду). У таких випадках науковці пропонують передбачити та законодавчо закріпити повноваження судді щодо вирішення питання про прийнятність скарги до розгляду². Така позиція ще раз підкреслює актуальність даного питання, його дискусійний характер, необхідність пошуку оптимального порядку реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист на досудових стадіях кримінального процесу.

Вбачається, що доцільним є встановлення єдиного порядку реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист в досудовому провадженні, який би забезпечував ефективний захист прав, свобод та законних інтересів його учасників та одночасно унеможлилював зловживання цим правом або помилкове звернення до суду особи, прав та інтересів якої прийняті кримінально-процесуальні рішення не стосуються.

Такий порядок, як уявляється, повинен включати певні етапи руху скарги в суді. Перший із них має проміжний характер і пов'язаний із перевіркою суддею наявності у скаржника матеріально-правового інтересу в отриманні судового захисту, тобто встановлення факту юридичної заінтересованості скаржника у вирішенні спірного питання, його зв'язку з об'єктом судового захисту. За результатами

¹ Ковтун Н. Н., Ярцев Р. В. Судебный контроль за законностью и обоснованностью действий и решений должностных лиц, осуществляющих уголовное судопроизводство России (глава 16 УПК РФ). – Н. Новгород: Изд-во Волго-Вятской акад. гос. службы, 2008. – С. 42–43.

² Там само. – С. 43.

такої перевірки суддя прийматиме рішення про відкриття провадження по скарзі або відмову у відкритті провадження, яке має бути вмотивованим. Воно підлягатиме апеляційному оскарженню. Другий етап провадження по скарзі представлятиме собою судовий розгляд скарги, за результатами якого суддя постановлятиме відповідне кінцеве рішення.

Рекомендовано до друку відділом дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності ІВПЗ АПРН України (протокол № 3 від 2 вересня 2009 р.).

*Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент
Н. В. Сибільова.*